

2. Ülddeklaratsiooni poliitiline ajalugu

Kahekümnenenda sajandi alguses tõusis uuesti esile idee, et rahvusvahelise korra aluseks peaks olema rahvaste enesemääramisõigus ja selle alusel moodustatud rahvusriigid. See periood, mille defineerisid USA president Woodrow Wilson oma 14 punktiga ja bolševistliku revolutsiooni juht Vladimir Lenin 1914. aastal kirjutatud tekstiga „Rahvaste enesemääramise õigusest“, oli aga mitmel moel komplitseeritud. [1](#) Esiteks kehtis enesemääramisõigus vaid n-õ tsiviliseeritud rahvaste jaoks. Prantslastel, brittidel, belglastel, sakslastel ja teistel nn kultuurrahvastel ei olnud plaaniski oma koloniaalimpeeriume laiali saata. Tõsi, Lenini nägemus selliseid eristusi küll ei sisaldanud, ent vähemalt vahetult pärast esimest maailmasõda jäi tema argument ka nõrgemini kõlama, samas kui Wilsonit toetas sõja võitjariigi diplomaatiline jõud.[2](#)

Suurvõimud noogutasid enesemääramispõhimõtte peale näiteks siis, kui nad esimese maailmasõja järel peamiselt Osmanite impeeriumide varemetel uusi territooriume annekteerisid. Süüriat, Liibanoni, Iraaki ja Palestiinat ei inkorporeeritud mitte kolooniatena, vaid neist said Rahvasteliidu mandaatteritooriumid, mille valitsemine anti Suurbritannia ja Prantsusmaa kätte. Vähemalt teoreetiliselt pidid need piirkonnad ühel hetkel n-õ täiskasvanuks saama ja Rahvasteliidu mandaadi alt väljuma. Tegelikuses ei erinenud nende valitsemine kuigivõrd traditsiooniliste kolooniate valitsemisest. Nagu selgus, tähendas rahvaste enesemääramine ka bolševike jaoks peaasjalikult eneseteostusvõimalusi Nõukogude Liidu sees või vähemalt selgelt sotsialistlikul viisil.[3](#) Samas pakkus enesemääramise retoorika uusi võimalusi mitmele rahvaliidumisele, kes soovisid oma koduimpeeriume vastustada – alates Prantsusmaa võimu all elavatest vietnamlastest kuni Briti võimu all ägavate hindudeni.[4](#) Ka Eesti iseseisvumist Vene impeeriumi koosseisust võib näha selle protsessi osana.

Nagu näha, ei andnud rahvaste enesemääramisõigus sugugi kindlat kaitset indiviidi õigustele. Vastupidi, Eric Weitz on väitnud, et justnimelt Wilsoni arusaam, et enesemääramisõigust tuleb teostada etniliselt homogeeses rahvusriigis, viis

otseselt massiküüditamisteni, mida me praegu näeme kui 20. sajandi häbiplekki. Rahvusriigipõhine maailmakord tõi esimest korda poliitikalavale vähemuste õigused, mille kaitse lepiti kokku Pariisi rahukonverentsil aastatel 1919–1920. Sama põhimõttega õigustasid suurvõimud hiljem, 1923. aastal Lausanne'i rahuleppe raames Balkanil suurte rahvahulkade ümberasustamist. Umbes miljon kristlast sunniti Türgi Anatooliast kolima Kreekasse ja 350 000 moslemit pidi omakorda Kreekast Türki kolima.

Massiküüditamise autorid – erinevatel andmetel kas Kreeka peaminister Eleuthérios Venizélos või Rahvasteliidu pagulaste ülemvolinik Fritdjof Nansen – õigustasid oma ettepanekut justnimelt arusaamaga, et suveräänne riik peab olema rahvuslikult homogeenne (põhimõte, mis oleks 19. sajandil olnud mõistetamatu, sest sellele ei vastanud peaaegu ükski Euroopa riik) ning et vaid homogeenne rahvastik võimaldab vältida edasisi konflikte niisugustes tsiviliseerimata piirkondades, nagu on Balkan. Paljudele Euroopa diplomaatidele tundus selline sundküüditamine eemaletõukav ja ebainimlik, ent nende hääl ei pääsenud kõlama. Kui Briti välisminister lord Curzon välja arvata, kiitsid liitlasvägede esindajad massiküüditamised rohkema või vähema entusiasmiga heaks.[5](#)

Niisiis oli teise maailmasõja alguseks selge, et indiviidi ja rahvaste õigused võivad omavahel konfliktis olla. *Vähemusrahvuste kaitse* võis tähendada kultuuriautonoomiat, aga võis tähendada ka sunniviisilist ümberasustamist. Hitleri ja Stalini mõrvarlikud režiimid näitasid, kui sisutühi vähemuste õiguste kaitse tegelikult olla võis. Natsid kasutasid Saksa vähemusi teistes riikides sisuliselt viienda kolonnina, õigustades nende kaitsmise ettekäändel oma valduste laiendamist. Juutide suhtes heitsid natsid vähemuste õigused kogu täiega üle parda. See ei olnud raamistus, millega sõja järel jätkata.

Siiski ei olnud teise maailmasõja lõpus kaugeltki mitte üheselt mõistetav, et just rahvusülelestest inimõigustest saab 20. sajandi teise poole poliitiliste reformide juhtiv idee. Sõja alguses tundus, et kandvaks poliitiliseks lipukirjaks võib uuesti saada rahvaste enesemääramisõigus: just see oli 1941. aasta Atlandi harta kandev mõiste. Atlandi harta oli sisuliselt Suurbritannia peaministri Winston Churchilli ja USA presidendi Franklin Delano Roosevelti läbirääkimiste tulemus, milles sõnastati Ameerika Ühendriikide sõtta astumise eesmärgid ning mis pidi mobiliseerima vastupanu idarindel. Enesemääramise retoorika pidi Churchilli meelest ärgitama järjest Hitleri sõjamasina alla langevaid idaeurooplasi vastupanule ning lubadused puuduseta ja hirmuta maailmast peegeldasid omakorda Roosevelti uue kursi

põhimõtteid, mille üleilmsed ambitsioonid oli ta sõnastanud 1941. aasta alguses kõnes „Neljast vabadusest“.[6](#)

Atlandi harta retoorika oli liitlaste jaoks ka omajagu ebamugav: Churchill lootis, et jutud enesemääramisest ulatuvad idaeurooplasteni, ent mitte kaugemale. Tal ei olnud plaaniski laiendada neid õigusi Briti impeeriumi alamatele. Ent tema sõnu kuuldi nii Briti Indias, Prantsuse Alžeerias kui ka Jaapani okupeeritud Indohiinas, mis oli varem samuti prantslastele kuulunud. Dekoloniseerimisest ei tahtnud liitlased kuuldagi ja see lasi põhja Atlandi harta kui sõjajärgse maailmakorra aluse. Selle asemel sai rahvusvaheliste institutsioonide võtmesõnaks *inimõigused*. Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni hartas on kokku seitse viidet inimõigustele, sealhulgas üks, mis loetleb inimõiguste edendamist organisatsiooni ühe põhieesmärgina. Sama tekst nõudis eraldi punktina ka inimõiguste komisjoni ülesseadmist, millest kasvas omakorda välja 1948. aasta deklaratsioon.[7](#) Kuidas jõudsid liitlased just selle terminini?

Lühike vastus sellele küsimusele on: reaalspoliitika. Inimõiguste raamistik oli retooriline kompromiss, mis võimaldas saada ühte organisatsiooni kõik sõjajärgsed suurvõimud, sealhulgas Ameerika Ühendriigid ja Nõukogude Liidu. Teisalt andis inimõiguste retoorika moraalse kattevarju maailmakorrale, kus ÜRO võim sekkuda riikide siseasjadesse oli küllaltki piiratud ning kus suurvõimud said jätkuvalt oma huvialadel domineerida. Ameerika Ühendriikide presidendi Roosevelti tegevust survestasid nii kodumaised isolatsioonistid kui ka internatsionalistid. Ühed kartsid, et sõjajärgne maailmakord võib mingil moel ohustada USA põhiseaduse ülimuslikkust, teised jällegi leidsid, et Ameerika Ühendriigid peaksid andma oma panuse, et sõjajärgne maailm ehitataks üles justnimelt ameerikalikest liberaaldemokraatlikest põhimõtetest lähtudes. Roosevelt pakkus välja kirik keset küla tüüpi lahenduse. Ta nõudis, et organisatsioon, millest lõpuks sai ÜRO, peaks „vältima sekkumist ühegi riigi siseasjadesse, arvestades, et iga riigi enese vastutus on tagada, et tema territooriumil valdavad tingimused ei ohusta rahvusvahelist rahu ja turvalisust, ning selle saavutamiseks austavad kõigi oma rahvaste põhivabadusi ja inimõigusi“.[8](#)

Niisugune lahendus oli sobiv mitte ainult Roosevelti sisepoliitilistest kaalutlustest lähtuvalt, vaid ka rahvusvahelise poliitika seisukohalt. Sõjajärgse maailmakorra vormi üle olid suurvõimud vaielnud pikalt. 1944. aastal Dumbarton Oaksis ja 1945. aastal Jalta konverentsil tundus, et ÜRO ehitatakse üles põhimõtteliselt kolme suurvõimu – USA, NSVL-i ja Suurbritannia – ülemvõimu toetavalt. Nii näiteks pandi seal paika ÜRO Julgeolekunõukogu kui peamine otsustav kogu, kus sõja võitjariigid

nautisid vetoõigust. Peaassambleed nähti aga harva kokku saava jututoana, kus väikesed riigid said Roosevelti sõnul n-õ auru välja lasta.⁹ Kõik suurriigid olid ühel nõul, et mingeid riikide siseasjadesse sekkuvaid institutsioone ei looda. Sestap sobis inimõiguste võrdlemisi hägune raamistik kõikidele suurvõimudele. See võimaldas näidata, et sõja ajal välja käidud loosungid uuest õigustepõhisest ajastust ei olnud vaid suusoojaks öeldud, ent samas ei ohustanud otseselt ühegi riigi huve: Suurbritannia soovis jätkata domineerimist oma kolooniates, Nõukogude Liit tahtis jääda Ida-Euroopasse ja Ameerika Ühendriigid ei tahtnud tõmmata ülemäärast tähelepanu rassisuhete küsimusele.

Sarnast tähelepanu riikide suveräänsuse säilitamisele peeti silmas ka ülddeklaratsiooni visandamisel. Selleks hetkeks oli president Roosevelt juba surnud, komisjoni juhtis tema lesk Eleanor Roosevelt. Komisjon sai karmi käsu mitte reageerida indiviidide esitatud kaebustele mitme valitsuse toime pandud inimõiguste rikkumise kohta (neist kaebustest üks kuulsamaid oli afroameerika sotsioloogi William Edward Burghardt Du Bois' 1947. aastal esitatud kaebus, mis nõudis, et ÜRO vastustaks Ameerika Ühendriike mustanahaliste sajanditepikkuse diskrimineerimise eest). Kuigi komisjoni ülesandeks oli esialgu jäetud ka praktiliste ja efektiivsete meetmete väljatöötamine, millega tagada inimõiguste kaitse, heideti see ülesanne kiiresti kõrvale, nagu ka mõte rahvusvahelisest jõustamisagentuurist. Eraldi rõhutati, et komisjoni eesmärk oli välja töötada deklaratsioon, mitte siduv rahvusvaheline leping.¹⁰

Oma retoorikaga olid inimõigused erilised, kuna rõhutasid õiguste universaalsust. Inimõigused pidid ületama riigipiire, sidumata endid riikliku suveräänsusega, nagu olid olnud nii kodanikuõigused kui ka vähemuste õigused. See kategooria oli suurvõimude jaoks meelepärane just seetõttu, et seda nähti mugavalt hambutuna. Inimõigustest sai sõjajärgse korra keskne mõiste, sest see vältis ohte, mida nähti Rahvasteliidu-aegse vähemuste õiguste juures, oli vähem ambitsioonikam kui rahvaste enesemääramine ning piisavalt neutraalne, et veenda Ameerika Ühendriike ja Nõukogude Liitu ÜRO projektis osalema.

Ent ikkagi, miks just inimõigused? Selle termini edendajateks ja kaitsjateks said ühelt poolt antitotalitaarsed konservatiivid ja katoliiklased ning teisalt sõjavastased ja naiste õigusi edendavad rahvusvahelised aktivistid. Inimõigustest hakkas rahvusvahelisel areenil esimesena rääkima paavst Pius XI, kasutades oma 1937. aasta entsüklikates seda terminit natside, bolševike ja paganate hukkamõistmiseks. Katoliku kiriku juristidele ja teoloogidele olid inimõigused inimväärikuse

edasiarendus. See viimane mõiste kandis endas sotsiaalsemat ja hierarhilisemat dimensiooni kui liberaalne individualism ning vastandus samas otsustavalt ka totalitaarsetele režiimidele, kes allutasid inimese suuremate riiklike ettevõtmiste teenistusse, olles valmis nende saavutamise nimel vajaduse korral terveid rahvaid jalge alla tampima.

1930-ndate katoliiklased polnud sugugi kindlad, kas ja kuidas nende arusaam inimõigustest sobitub liberaalse demokraatia normidega, ent sõja järel joondusid nad selgelt liberaalsete režiimide selja taha. Pole juhus, et 1948. aasta deklaratsiooni üks häälekamaid eestkõnelejaid ja UNESCO inimõiguste aluseid kirjeldava raporti sissejuhatuse autor oli Prantsuse katoliiklik filosoof Jacques Maritain.¹¹ Inimväärikus jällegi hakkas sõja järel ilmuma terminina kristlik-konservatiivsete parteide retoorikasse ning teinekord ka vastavate riikide seadusandlusesse: Iirimaa, Baierimaa konstitutsiooni, Itaalias ning lõpuks Lääne-Saksamaa põhiseadusesse.¹²

Teisalt mängisid inimõiguste diskursuse tõusul rolli juristid ja aktivistid, kes tõepoolest nägid selles kategoorias vastust 20. sajandi alguses kummitanud probleemile, et riigid said oma piiride sees korda saata igasuguseid kuritegusid, kasutades selleks ära enesemääramisõiguse või vähemuste kaitse printsiipe. Need eraviisiliselt tegutsevad ühendused ja isikud mobiliseerusid suuresti 1930-ndatel pead tõstnud fašistlike riigikordade vastu. Nende hulgas oli juriste – näiteks bolševistliku revolutsiooni eest Venemaalt põgenenud André Mandelstam –, aga ka kirjamehi ja muid intellektuaale. Neist kõige mõjukam oli ilmselt kirjanik Herbert George Wells, kes leidis, et fašismi vastu võitlemiseks on vaja vähemalt sama jõulist vastulööki, ning organiseeris mõtlejaid ja poliitikuid üle kogu maailma sõnastama põhiõigusi, mis saaksid uue maailmakorra aluseks ja mis kaitseks inimeste elu ja tervist riigipiiridest hoolimata. Oma sotsiaaldemokraatlikust maailmapildist kantud mõtted sõnastas Wells 1939. aastal ilmunud pamfletis „Inimõigused“.¹³ Kolmas oluline mõtleja oli sel ajal Ameerika politoloog Quincy Wright, kes nentis 1943. aastal, et rahu „rahvusvaheline organiseerimine ei ole võimalik, kui see ei kaitse põhilisi inimõigusi rahvusriikide tegude eest“.¹⁴ Kuigi nende ettevõtmised said palju meedia tähelepanu, jäid need ametlikes ringkondades pigem tähelepanuta.

Inimõiguste mõistestikku toetasid ka paljud juudid, kes leidsid põhjendatult, et sõjaeelsest vähemuste kaitse raamistusest polnud neile just palju abi olnud, aga ka Ida-Euroopa esindajad, kellele saksa keelt kõnelevate vähemuste kaitsmine teise maailmasõja ajal oli valusalt kätte maksnud. Nii võttis näiteks Ülemaailmse Juudi

Kongressi USA haru resolutsioonina vastu ülemaailmse õiguste deklaratsiooni, milles nõudis kõigi religioonide, etniliste rühmade ja kõigi riigi kodanike elu, vabaduse ja võrdsuse kaitsmist, nende päritolust hoolimata.[15](#)

Ladina-Ameerika juristid rõhutasid, nagu seda oli teinud ka sõjaaegne Roosevelti administratsioon, inimõiguste majanduslikke ja sotsiaalseid mõõtmeid, et lisaks isikuvabadustele oleksid kaetud ka inimväärse elu vajadused, nagu eluase, tervishoid ja haridus.[16](#) Viimaks mängisid olulist rolli ka sealsed naisõiguslased, nagu Bertha Lutz, Minerva Bernardino ja Amalia de Castillo Ledón, kes olid sõdadevahelisel ajal ehitanud üles võimsad rahvusvahelised eestkosteorganisatsioonid. Need aktivistid nägid naiste õigusi avaralt, nad ei keskendunud ainult poliitilistele õigustele, nagu valimisõigus, vaid nõudsid ka õigust palgavõrdsusele, emapalka, hooldusabi jmt. Nende naiste tegevuse tulemusel said naiste õigused eraldi ÜRO hartas esile toodud ning nad toetasid jõuliselt ka üldist inimõiguste retoorikat ÜRO alusdokumentides.[17](#)

1948. aasta deklaratsioon kannab kõigi nende huvirühmade sõrmejälgi. Prantsuse jurist ja üks deklaratsiooni autoritest René Cassin nimetas teksti alusväärtusteks „inimväärikust, vabadust, võrdsust ja vendlust“, kombineerides seega katoliku personalistide ja Prantsuse revolutsiooni keskseid termineid. Inimväärikust käsitlesid deklaratsiooni esimesed kaks artiklit, mis kuulutasid inimõigused universaalseks ja kõigile inimestele sünnijärgselt kuuluvaks, nende taustast hoolimata.

Vabadust käsitlesid deklaratsiooni artiklid 3–19, mis puudutasid orjandus- ja piinamiskeeldu, võrdsust seaduse ees, õiglast kohtumõistmist, vaba liikumist ja asüüliõigust, usuvabadust, arvamusbabadust ja õigust eraomandile.

Võrdsust käsitlesid artiklid 20–26, mille hulgas olid nii kogunemisvabadus ja valitsemises osalemise vabadus kui ka õigus sotsiaalkindlustusele, ametiühingutele, võrdsele tasule, tasustatud puhkusele ja inimväärsele elustandardile.

Vendlust puudutasid artiklid 27–28 (õigus kultuurile) ning artiklid 29–30 sätestasid raamistiku, milles neid õigusi sai teostada.[18](#) Ladina-Ameerika juristide survele, kes olid skeptilised deklaratsiooni individikesksuse suhtes, lisati 29. artiklisse punkt üksikisiku kohustuste kohta kogukonna suhtes. Asjaolu, et deklaratsioon jäi kõigest deklaratsiooniks, millega ei käinud kaasas siduvaid leppeid või järelevalveinstitutsioone, jällegi rahustas suurvõime.[19](#)

- [1](#)Ishay, M. The History of Human Rights, lk 181–191.

- [2](#)Manela, E. *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*. New York: Oxford University Press 2007. Vt ka vastupidist hinnangut: Mayer, A. *Wilson vs. Lenin: Political Origins of New Diplomacy, lk 1917–1918*. Cleveland, OH: Ohio University Press 1965.
- [3](#)Martin, T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the USSR, lk 1923–1939*. Ithaca, NY: Cornell University Press 2001.
- [4](#)Manela, E. *The Wilsonian Moment*.
- [5](#)Weitz, From The Vienna to the Paris System, lk 1331–1338. Vt ka Mazower, M. *The Strange Triumph of Human Rights*. – *The Historical Journal* 2004/42 (2), lk 379–398.
- [6](#)Moyn, S., *The Last Utopia*, lk 43–56.
- [7](#)Sikkink, K. *Evidence for Hope: Making Human Rights Work in the 21st Century*. Princeton: Princeton University Press 2017, lk 71.
- [8](#)Mazower, *The Strange Triumph of Human Rights*, lk 392.
- [9](#)Normand, R., Zaidi, S. (toim). *Human Rights at the UN. The Political History of Universal Justice*. Bloomington, IA: Indiana University Press 2008, lk 110–111.
- [10](#)Mazower, *The Strange Triumph of Human Rights*, lk 395–396.
- [11](#)Moyn, S. *The Last Utopia*, lk 62–66.
- [12](#)Moyn, S. *Human Rights and the Uses of History*, lk 19–33.
- [13](#)Normand, Zaidi. *Human Rights at the UN*, lk 76–77.
- [14](#)Mazower, M. *The Strange Triumph of Human Rights*, lk 385.
- [15](#)Normand, Zaidi, *Human Rights at the UN*, lk 96.
- [16](#)Sikkink, K. *Evidence for Hope*, lk 75.
- [17](#)Marino, *Feminism for the Americas*, 198–224; vt ka Sikkink, K. *Evidence for Hope: Making Human Rights Work in the 21st Century*. Princeton: Princeton University Press 2017, lk 72–84.
- [18](#)Ishay, M., *The History of Human Right*, lk 222–223.
- [19](#)Mazower, M. *End of Civilization and the Rise of Human Rights*. – *Human Rights in the Twentieth Century*, lk 29–44.